

'કાપલીપગો' શિક્ષણનો ઉપહાસ કરતી કૃતિ

Dr. Hari L. Vala
Associate Professor in Gujarati

'કાપલીપગો' ગુજરાતીની એક અનોખી કહી શકાય તેવી પ્રયોગશીલ હાસ્યકથા છે. ૧૯૮૬ની સાલમાં પ્રકાશિત થયેલ આ કૃતિમાં એમના લેખક ખોડભાઈ પટેલે શિક્ષણજગતની વિડંબના કરી છે. ખોડભાઈ શિક્ષણજગત સાથે સીધી રીતે જોડાયેલા વ્યક્તિ છે. એટલે એ ક્ષેત્રની પ્રચલિત બદીઓથી માહિતગાર હોય એ સહજ છે. 'કાપલીપગો'માં શિક્ષણજગતની તમામ સમસ્યાઓને સ્પર્શવાનો નહીં પણ પરીક્ષા પદ્ધતિમાં પ્રવર્તતી વિષમ પરિસ્થિતિને સ્પર્શવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આપણે વીસમી સદીના અંતભાગમાં પહોંચ્યા છતાં શિક્ષણક્ષેત્રે કોઈ આમૂલ પરિવર્તન લાવી શક્યા નથી. જે કેટલાક પ્રશ્નો હતા તે ત્યાં જ છે તેમ જ ને ઊલટાની નવી સમસ્યાઓ ઊભી થતી જાય છે. તેમાં પણ આજના હરીફાઈના જમાનામાં આજે શાળાઓમાં જુદાજુદા ધોરણોની સરખામણીમાં બારમા ધોરણનું મહત્ત્વ અત્યંત વધ્યું છે. કારકિર્દી સમા આ ધોરણ અંગેની વિદ્યાર્થીઓને ચિંતા થાય તે યોગ્ય છે. પરંતુ વિદ્યાર્થીઓ કરતાં તેમના વાલીઓ વધુ ચિંતા અનુભવે છે. પોતાના સંતાનો ઉચ્ચપદે પહોંચે એવી દરેક વાલી મહત્ત્વાકાંક્ષા સેવે છે. આ પ્રકારની મહત્ત્વાકાંક્ષાની સંતૃપ્તિ માટે પોતાના સંતાનોને ચોરી કરાવવા જાતજાતની યુક્તિઓ આચરે છે. વાલીઓની આકાંક્ષાપૂર્તિમાં પરીક્ષાનું સંચાલન

કરનારા જુદા જુદા વ્યક્તિઓ પણ સામેલ થાય છે. સરવાળે પરીક્ષા પદ્ધતિ ફારસ રૂપ થઈ પડી છે. વર્તમાન પરીક્ષાનું ઉપહાસાત્મક ચિત્ર પ્રસ્તુત કરવા ખોડભાઈ પટેલે અનેરો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ કથામાં પ્રયોગશીલ માનસ ધરાવતા ખોડભાઈ પટેલે પરીક્ષામાં રહેલી ગેરરીતિઓને પરંપરાગતરીતિમાં નહીં એમ નવલકથાના ઢાંચામાં પણ નહીં. પરંતુ લઘુનવલકથાના ઢાંચામાં આકારિત કરવાનું વલણ રાખ્યું હોય એવું જોવા મળે છે. વ્યંજનાસભર શીર્ષકમાં જ એમની હાસ્યવૃત્તિનો પડઘો પડે છે. માણસ માટી પગો છે તે સાચું પરંતુ અહીં તો પરીક્ષા સાથે નિસ્બત રાખતા વાલીઓ તથા વિદ્યાર્થીઓને બંધબેસે એવું વિલક્ષણ 'કાપલીપગો' શીર્ષક પ્રયોજીને ખોડભાઈએ એમની હાસ્ય પ્રકૃતિનું દર્શન કરાવી આપ્યું છે. કથા મુખ્યત્વે નવ પ્રકરણમાં અને બે દિવસના સમય પટમાં વિકસે છે. કથાનકમાં કશી જ અસાધારણતા નથી. કથાનું મુખ્યપાત્ર ડાહ્યાલાલ સગવડિયા છે. કથાના આરંભમાં ડાહ્યાલાલનો પુત્ર બાબલો એટલે કે ઉલાળ બારમાં ધોરણનું પેપર આપવા પરીક્ષા ખંડમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારથી લઈને બીજે દિવસે ગણિતનું પેપર આપીને, સ્કવોડના માણસનું એક પરીક્ષાર્થીએ ખૂન કરી નાંખતાં ગભરાટનો માર્યો દોડતો આવે છે, ત્યાં સુધીની ઘટનાઓ તેમજ તેમની સાથે કથાનાયક ડાહ્યાલાલના મનમાં ચાલતી ગડમથલો એ તમામ ગતિવિધિઓનું હાસ્યાત્મક રીતિમાં ચિત્રણ કરવામાં આવ્યું છે. હાસ્યાત્મક પરિવેશ ઊભો કરવા ખોડભાઈ અનેક રીતિઓ અપનાવે છે. સર્વજની પદ્ધતિથી કથા આલેખે છે. સમર્થ વ્યંગકારની

અદાથી અતિશયોક્તિ, ઠહાચિત્ર, વર્ણન, વાક્યાતુરી, એમ વિભન્ન હાસ્ય પ્રયુક્તિઓની મદદથી હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવા અનેરો પરિશ્રમ ઉઠાવે છે.

'કાપલીપગો'ના કથાનકની માવજત લઘુનવલના સ્તરે કરવામાં આવી છે એટલે એમાં પ્રથમ પાત્રની દુર્બળતાઓમાંથી અને પછી ભાષાની વિચિત્રતિમાંથી હાસ્ય અનુભવાય છે. છતાં પરિસ્થિતિજન્ય હાસ્યનો છેદ ઊડી ગયો છે એવું નથી. લેખકને જ્યાં જ્યાં તક સાંપડી છે ત્યાં ત્યાં વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિઓ વડે હાસ્ય નિપજાવે છે. કથાના શરૂઆતના પાંચ પ્રકરણોમાં લેખક ઉલાળના પ્રથમ પેપર દરમ્યાન પરીક્ષામાં કેવા પ્રકારની ગેરરીતિઓ આચરવામાં આવે છે એ વિશેનું આબેહૂબ ચિત્ર ખડું કરે છે. કથા શરૂ થાય છે ત્યારે પરીક્ષા સ્થળ, વર્ગખંડ, નંબર એ બધું જ શોધી આપીને વર્ગખંડમાં પુત્ર ઉલાળને બેસાડી, પરીક્ષામાં ચોરી કરવાની શિખામણ આપ્યા બાદ ડાહ્યાલાલ ચોરીના કૃત્ય વિશે મનોમન તાલ ગોઠવે છે તે જુઓ, "ડાહ્યાલાલને ગીતા-મહાભારતનો અર્જુન સાંભરી આવ્યો, ભીમ સાંભરી આવ્યો, દુર્યોધન અને સુયોધન જેવા બધા જ સાંભરી આવ્યા. તે સાથે જ એમણે યુદ્ધ જીતવા જે જે ચિઠ્ઠી-ચબરખીઓ, ગાઈડો, શોર્ટકટ, કટશોટ, લોન્ગશોટ અને કલોઝશોટ અપનાવેલા તે જોતાં પરીક્ષામાં ચોરી કરવી, કરાવવી એ ધાર્મિક કૃત્ય જ કહેવાય એવો તાળો મેવળવતાં એમને વાર ના લાગી..."^૧

લાલચુવૃત્તિ અત્યંત ખરાબ છે. એમના રંગમાં આવેલો કોઈ પણ માનવી કોઈ પણ સ્તરે જઈ શકે છે, માન-અપમાનનો વિચાર શુદ્ધ કરતો નથી. આ પ્રકારની પરિસ્થિતિને લેખક ડાહ્યાલાલની

લાલસા દ્વારા વર્ણવે છે. પોતાનો પુત્ર પરીક્ષામાં ઊંચી ટકાવારી મેળવે એ આશયથી તે પોતાના માન-મોભાની પરવા કરતો નથી. પરીક્ષા સાથે સંકળાયેલા લોકોને લાલચ આપે છે, ખાવા-પીવાના ખર્ચા કરે છે, ચપરાગી કરે છે, કોઈ જ પ્રકારની ઓળખાણ ન હોય છતાં કોઈ પણ રીતે ઓળખાણ પાડી તેનો ગેરલાભ ઉઠાવે છે. ડાહ્યાલાલના આ જાતજાતના પેંતરાનો પર્દાફાશ લેખક કરે છે તેમાં એક પદ્મવાળા સાથે ઓળખાણ પાડવા મથતા ડાહ્યાલાલની વાતચીત તેનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત છે. દા.ત.

'તમારું ક્યું ગામ સાહેબ?'

'પેથાપુરના છીએ'

'પેથાપુરના તો દરબાર હશો'

'અમે કુંભાર'

'મોહલા કુંભાર'

'તે તમે શું ઘડો?'

'હાલ્લાં ?'

'હાલ્લાં એટલે હાલ્લાં એટલે હાલ્લાં' ^૨

અહીં એકબાજુ ડાહ્યાલાલના નિરર્થક સવાલો અને બીજીબાજુ પદ્મવાળાના નિરસ ટૂંકા જવાબો રમૂજ ઉપજાવવામાં નિમિત્ત બને છે. પરીક્ષાના સમયમાં પરીક્ષા કેન્દ્રની આસપાસ ભીડ ન હોય એવું ભાગ્યે જ જોવા મળે. કેમ કે પરીક્ષા કેન્દ્ર ઉપર ભીડ જામવી. એ આજે સામાન્ય થઈ ગયું છે. લેખક આ વિચિત્ર પરિસ્થિતિને પરીક્ષા કેન્દ્રને ધગધગતા સૂર્ય સાથે તો વાલી વગેરેની ભીડની ગ્રહ-ઉપગ્રહ સાથે સરખામણી કરી રમૂજ કરાવે છે. દા.ત. "સેન્ટરીયું બિલ્ડીંગ એક ધગધગતો અગનગોળો હતો, તારક હતો, ખુદ સૂર્ય રૂપ હતું

અને ચોમેર ફરતા વાલીઓ, વડીલો, છોકરાઓ, છોકરીઓ વગેરે ગ્રહો અને ઉપગ્રહો હતા. ઉપરના આ વિશાળ આકાશમાં કેટલાક પૂંછડિયા તારાઓ પણ હતા, સૌને પોત-પોતાની કક્ષા હતી. સૌને પોત-પોતાની ભ્રમણ કક્ષા હતી, સૌને પોતીકી એક-એક ચાલ હતી."³ ત્યાર પછી લેખકે બોર્ડની પરીક્ષા વ્યવસ્થાને અવ્યવસ્થામાં પલટાવી નાખતા વાલીઓની નીતિરીતિ ઉપર વ્યંગ-કટાક્ષ કર્યો છે.

ચોથા પ્રકરણમાં લેખક સરકારની ઢંગધડા વિનાની શિક્ષણનીતિનો ઉપહાસ કરે છે. તેમાં ડાહ્યાલાલના ઉદગારો જુઓ, "જ્ઞાન-જ્ઞાન, જ્ઞાન ! અલ્યાભાઈ જ્ઞાનને શું ધોઈ પીવાનું ? રોટલા આપો રોટલા ફૂતરીનાઓ. જ્ઞાન તો વેચાતાંય મળે છે. જાસૂસી કરીનેય લવાય છે. અને આજે આજનો વિદ્યાર્થી કાપલી કરી શકશે તો ગમે તેવા દેશમાં જઈનેય તમે કહો તેવા જ્ઞાનની કોપી કરી લાવી તમારા માથામાં મારશે, માટે કહું છું લ્યા ઘોડો છૂટો મૂકી ઘો, ચરવું હોય એટલું ચરે."⁴ અહીં સરકારની અણઘડ નીતિ તરફ લેખકની વેદના છે પરંતુ એ વેદના સ્વાભાવિકતાની સીમા ઓળંગીને આકરું રૂપ ધરે છે.

પાંચમાં પ્રકરણમાં ચોરી કરાવતા વાલીઓ જ શિક્ષણમાં પેસી ગયેલાં દૂષણોની આલોચના કરતા અભિપ્રાયો આપે છે તે હાસ્ય પ્રેરક છે. ચોર કોટવાળને દંડે એવા વાલીઓના અભિપ્રાયો ઉલ્લેખનીય છે. દા.ત.,

- "કાં તો છોકરો સાડું ન લખે કે જોવાવાળો સાડું ના જુએ.

- કાં તો છોકરો ખરાબ લખે અને જોવાવાળો સાડું જુએ આવી અનેક શક્યતાઓ છે...! કેમ ભાઈ ?..⁴
- "જેવો મૂડ જોવાવાળાનો અને એક દિવસમાં સો-સો નોટસ તપાસે તે શું જોતા હશે."⁵
- દેશ આખો પડે ખાડામાં માત્ર ક્વોલીટીને નામે સમય બરબાદ કરીએ તો શું થાય ? એ તો સ્પીડ, ક્વોલીટી અને કંટ્રોલની સાથે ક્વોન્ટીટી પણ જોઈએ. "⁶
- "ગમે તે હોય, પણ આજનું શિક્ષણ એ શિક્ષણ નથી."
- "જેને જે કરવાનું છે તેને જ એ કરવું નથી તો પછી હું કે તમે તો કોણ માત્ર ?"
- "શિક્ષકો જ જ્યાં ટ્યૂશન અને શિક્ષણનો વેપાર માંડી બેઠા છે ત્યાં સમાજના બીજા વર્ગ પાસેથી તો શું આશા રાખવી."⁷

અહીં શિક્ષણક્ષેત્રમાં સરેઆમ અનાચાર કરનારા વાલીઓ જ કેવી સૂફિયાણી વાતો કરે છે. વળી શિક્ષણના રખોપિયા એવા શિક્ષકો પણ કેવી અપ્રમાણિકતા દાખવે છે એ બંને વર્ગ ઉપર નિશાન તાકીને લેખક એક કાંકરે બે પક્ષી મારી એમની હાસ્યશક્તિને સબળ પરિચય કરાવી આપે છે.

કથાના પહેલાં પાંચ પ્રકરણમાં પ્રથમ દિવસના પેપરનું વર્ણન કર્યા પછી છઠ્ઠા પ્રકરણથી ઉલાળના બીજા પેપરના દિવસનું માર્મિક ચિત્રણ થયું છે. જેમાં આજના સમયમાં શિક્ષણ જેવા પવિત્ર ક્ષેત્રને જોવાનો દૃષ્ટિકોણ બદલાયને ધંધાકીય બની ગયો છે. એ વિચિત્ર પરિસ્થિતિને લેખક દર્શાવે છે. જેમ શેરબજારમાં સોદાબાજી ચાલે છે તેમ શિક્ષણમાં સોદાબાજી પ્રવેશી ગઈ છે. સમાજના

સર્વોચ્ચ સ્તરના લોકોથી માંડી એકદમ સામાન્ય સ્તરના લોકો પોતપોતાનો સ્વાર્થ સાધવા ઊમટી પડયા છે, આ વસ્તુને લેખક ડાહ્યાલાલના શબ્દોમાં આ રીતે ઉદઘાટિત કરે છે. 'ખરેખર તો આ ઉદ્યોગ જ ઉદ્યોગ છે એકથી પાંચ, આઠ પ્રશ્નો આંખો મીંચીને લખી નાખવાના ને કરી દેવાના વહેતા. ક્યું એ ફૂટયું. પૈસા જ પૈસા. સાલું શું સમય છે ?! બધાને રાતોરાત માલદાર થઈ જવું છે. મહેનત મજૂરી કરવી નથી ને કરોડપતિ થઈ જવું છે.'¹⁰

સાતમાં પ્રકરણમાં લેખક એમના કટાક્ષને વ્યાપક સ્તરે લઈ જાય છે ભ્રષ્ટાચાર, અનાચાર, ગેરરીતિ વગેરે દૂષણોથી કોઈ એક સમાજ, પ્રાત કે રાષ્ટ્ર ખરડાયેલ નથી, પરંતુ સમસ્ત જગતમાં આ વસ્તુની જાણે હરીકાઈ માંડી હોય એવું જોવા મળે છે. બધે જ ઠેકાણે ખાવ અને ખાવા દો, લૂંટો અને લૂંટવા દોની રમત ચાલે છે. આ વિચિત્રતાને લેખક ડાહ્યાલાલ મારફતથી જ વ્યક્ત કરે છે. ડાહ્યાલાલનો બળાપો જુઓ, "દુનિયા જાણે છે કે દુનિયા પોતે ચોરી-ચોરીની રમતમાં એકબીજાથી આગળ નીકળવાની હરિફાઈ માંડી છે. અમારા બધા જ અધિકારીઓ, પુરવઠાથી માંડી ઇન્કમટેક્સ અને સેલટેક્સવાળા બધાય જાણે છે કે અમે ચોરી કરીએ છીએ અમે ય જાણીએ છીએ કે એય મારા બેટા ચોરી નથી કરતા એવું નથી પણ આ તો ઝેર ઝેરને મારે, એમ ચોરી ચોરીને મારે ! તેરી ભી ચૂપ મેરી ભી ચૂપ.]"¹¹

તે પછી ચોરીનો માલ ક્યારેય સીકે ચડે નહીં એમ કાપલીનું પણ કાપલીમાં જ જાય તે વરવી સ્થિતિને લેખક સ્વપ્ન વાસ્તવ વડે રજૂ કરી વિનોદ સર્જે છે. અહીં આ પ્રસંગે ડાહ્યાલાલને

એમનો પુત્ર ઉલાળ ડોક્ટર થઈ જાય છે અને તે ખિસ્સામાં પૈસાને સ્થાને કાપલીઓ નાંખે છે એવું સ્વપ્ન આવે છે તે હાસ્યાસ્પદ નીવડે છે. દા.ત. "ડાહ્યાલાલ આડા પડયા. ઉલાળ, એમના શમણામાં, રહી-રહીને ગળામાં સ્ટેથોસ્કોપ ભેરવીને એની નવી સવી પણ તોતીંગ ઇસ્પિતાલમાં આંટાફેરા મારતો, દર્દીઓના ખબર અંતર પૂછતો, નર્સ અને નર્સડાઓને જરૂરી સૂચનાઓ આપતો અને પૈસા, રૂપિયાની કડકડતી નોટોને બદલે અપેક્ષિતમાંથી કાપેલી કાપલીઓ ખિસ્સામાં નાખતો, મૂંઝામાં મુસ્કરાતો તરવરતો હતો."¹² અહીં ડાહ્યાલાલની કાપલીમય સ્થિતિ જટલી જ અપેક્ષિતની કાપલીઓમાંથી અનઅપેક્ષિત પરિણામ મળે છે એ બંને સ્થિતિઓ વાચકને નર્મ-મર્મ હાસ્ય પીરસવામાં અત્યંત સહાયક નીવડે છે.

ઇચ્છિત જગ્યાએ એકદમ સહજભાવે કટાક્ષ કરીને રમૂજ રેલાવવામાં લેખક મહદઅંશે કામચાબ નીવડયા છે. એમ કથામાં કેટલેક સ્થળે હળવાશભર્યા વર્ણનો દ્વારા હાસ્ય નિપજાવવાની શક્તિ દાદ માગે એવી છે. આઠમું પ્રકરણ લેખકના સ્વાભાવિક વર્ણનોનું ઉત્તમ ઉદાહરણ ગણાવી શકાય. તેમાં ઉલાળ પરીક્ષા આપવા જતાં રિસિપ્ટ ભૂલી જાય છે ત્યારે રિસિપ્ટની ફિલસૂડીનું વર્ણન થયું છે, પરીક્ષા કેન્દ્રની સામે ભીડ જમાવીને ઊભેલા વાલીઓને મારઝૂડ કરતાં ભાગદોડ મચે છે તેનું વર્ણન, યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં પદ્ધતિસર થતી ચોરીનું વર્ણન, ચેકીંગ કરનારા અધિકારીઓની ભેદભાવભરી નીતિનું વર્ણન એ બધાં જ વર્ણનો લેખકની સ્વાભાવિક નિરૂપણરીતિના બળે રસપ્રદ બન્યાં છે. તેમાં પોલીસના મારથી નાસી છૂટી

વરવા લાગતા વાલીઓનું વર્ણન અત્યંત આસ્વાદ્ય છે. જેમ કે, 'કોઈ બહારવટિયાએ ઘાડ પાડી હોય અને લોક લપાતું છૂપાતું જાન અને માલ બંને બચાવવા દોડતું હોય તેમ આખું વાલી જગત હાંફળું-ફાંફળું ભાગતું હતું.'^{૧૩} કથાના અંત ભાગમાં કોઈ અધિકારી નૈતિક રીતે પરીક્ષા લેવાય તે માટે કડક વલણ આચરે છે ત્યારે આવા નીતિવાન અધિકારીઓને વિદ્યાર્થી, વાલી વગેરેના રોષનો ભોગ બની કેવી રીતે જીવ ગુમાવવો પડે છે એ પ્રસંગનું નિરૂપણ કરી લેખક સમાજ સામે લાલબત્તી ધરે છે. સાથોસાથ વ્યક્તિ, સમાજ અને રાષ્ટ્રના ઘડતરમાં ખાસ ભૂમિકા ભજવતા શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં ચોરીનું દૂષણ નામશેષ થવું જ જોઈએ એવા સુધારાવાદી સૂર સાથે કથાને વિરામ આપે છે.

'કાપલીપગો'માં પાત્રોની ભરમાર નથી. ઓછામાં ઓછાં પાત્રો દ્વારા લેખકે એમનું કામ ઉકેલ્યું છે. દરેક ચરિત્ર કોઈને કોઈ વિચિત્રતાથી રંગાયેલું છે. કથાનાયક ડાહ્યાલાલનું પાત્ર રમણભાઈ નીલકંઠના ભદ્રંભદ્ર પાત્રની યાદ અપાવે એવું વિવેકભાન ગુમાવી દેતું જોવા મળે છે. ભદ્રંભદ્ર સમાજ સુધારણાના મદમાં આવીને જેમ વિચિત્ર વાણી-વ્યવહારને કારણે હાંસીપાત્ર ઠરે છે એમ આ કથામાં ડાહ્યાલાલ એમના વારસદારને સરળતાથી ઉચ્ચ દરજ્જે પહોંચાડવાની ગાંડી મહત્ત્વાકાંક્ષા રાખે છે. એ મહત્ત્વાકાંક્ષાની ઘેલછામાં પોતાના દરજ્જાનું સાનભાન ભૂલી પુત્ર ઉલાળને ચેનકેન પ્રકારે ચોરી કરાવવામાં મશગૂલ થઈ જાય છે. આ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં મૂકાયેલા ડાહ્યાલાલની ચેષ્ટાઓ, મૂર્ખતા, ખુશામતખોરી, માનસિક અવઢવ વગેરેને ચતુરાઈપૂર્વક પકડી એમને

લઘુનવલકથાના સ્તરે ચિત્રિત કરવામાં લેખક ઘણા ભાગે કામચાબ રહ્યા છે. પુત્રને ડોક્ટર કે પછી એમના જેવા ઉચ્ચ હોદ્દા ઉપર પહોંચાડવાના સ્વપ્નમાં ડાહ્યાલાલ કાપલી વાટે ચોરી કરાવવામાં પોતે જ કાપલીમય બની જાય છે. સર્વ સ્થળે એમને કાપલીનાં જ દર્શન થાય છે. એક સ્થૂળ દેહના વ્યક્તિ એમની સાથે ભટકાઈ જાય છે. તો એ વ્યક્તિમાં પણ એને એક જાડી કાપલીનું દર્શન થાય છે. સંબંધ કે લાલચ વાટે કામ કઢાવી લેવામાં માહિર ડાહ્યાલાલ ગજવામાં કાપલી રાખે છે. કાપલીની ઝેરોક્ષ નકલો કરાવે છે, હાથરૂમાલની અંદર કાપલી સંતાડી રાખે છે, પદ્મવાળા, પોલીસ મારફત કાપલી પુત્રને પહોંચાડે છે, રસ્તામાં કાપલીના કચરાથી ગટરનો પ્રવાહ રોકાતો જુએ છે, સ્વપ્નમાં પુત્રને કાપલી તોડતો નિહાળે છે, પોતે કાપલીથી ચોરી કરાવે છે તેનો મનોમન વસવસો કરે છે. ક્યારેક ધિક્કારે છે, પરંતુ પુત્રને ઉચ્ચપદે પહોંચાડવાની લાલસામાં એમની નૈતિકતા દબાઈ જાય છે. લેખકે ડાહ્યાલાલને સમુળગો કાપલીમય ચિતરી એમના માનસિક વિચાર પલટાઓને કુશળ રીતે નિરૂપીત કર્યાં છે. વળી ડાહ્યાલાલના માધ્યમ દ્વારા એમના જેવા સગવડિયા કે વ્યવહારિયા એવા તમામ વાલીઓની ઠેકડી ઉડાવી છે.

ગૌણચરિત્રો પણ પરીક્ષાચોરીના અર્થે જ આલેખાયાં છે. ડાહ્યાલાલની પત્ની શાંતીનું પાત્ર કથામાં ગેરહાજર છે. છતાં ચતુરાઈપૂર્વક ગણિતનું પેપર લાવવામાં, પુત્રને કોઈ પણ ભોગે સારા ગુણથી પાસ કરાવવાની વૃત્તિ રમૂજ પેદા કરે છે. એવી જ રીતે પોતાને ભલોભળો લેખાવી તક મળતાવેંત લાંચ લઈ કાપલી પહોંચાડતો ભલો

પદ્મવાળો, લાંચના બદલામાં કાપલી પહોંચાડતા પોલીસવાળા, સંબંધનો ધર્મ નિભાવી ચોરી કરાવતો હનુમાન માસ્તરનો દીકરો કેવળ, આળસુ, બેદરકાર, ભૂલકણો અને માત્ર ચોરી ઉપર જ નિર્ભર રહેતો ઉલાળ તદ્દુપરાંત ઉમેદ પ્રજાપતિ, લલ્લુ પટેલ, છગન લુહાર, મનસુખલાલ વગેરે વિવિધ વરણનો વાલીગણ સર્વે એમની દુર્બળતાના પ્રભાવે આકર્ષક બન્યાં છે. જો કે મુખ્યપાત્રને ઉઠાવ આપવામાં લેખક જેટલી જહેમત ઉઠાવે છે. એટલી ગૌણપાત્રોમાં જહેમત ઉઠાવતા જણાતા નથી.

ખોડભાઈએ કથામાં હાસ્યનું નિર્માણ કરવા માટે ભાષાનો અનેક સ્તરે વિનિયોગ કર્યો છે. ખાસ તો ભાષાનું સંકરરૂપ નોંધપાત્ર છે. છોટુના મુખે મૂકાયેલા ઉદગારોમાં વ્યવહારુ ભાષાનો રણકો સંભળાય છે દા.ત. "તને ખબર છે મોંઘાભાઈ, તમારા બાબલાનું બારમું હતું એ વખતે ગણિતે જ બાપલિયા બોલાવી દીધાંતા ને !" (પૃ.૫૫) એસ.આર.પી. જવાન ડાહ્યાલાલ ઉપર એમનો રોષ આ રીતે હિન્દી વાણીમાં ઠાલવે છે. દા.ત. "સાલે રોજ રોજ ધુમાતે હૈ! ઈંધર સે ઉંધર ! આજ યહાં કલ વહાં ! ગુજરાત કી પરીક્ષા હૈ, ગુજરાત ચલો, બિહાર કા ઇલેકશન હૈ બિહાર ચલો, બેંગ્લોરમાં તૂફાન હૈ, વહાં ચલો, દમ નહીં ભરને દેતે. તું જા કાકા ઈંધર સે" (પૃ.૭૨)

મિશ્રભાષા ઉપરાંત શબ્દપ્રપંચ, પ્રાસાનુપ્રાસ, ચોક્કસ શબ્દોનો વિશિષ્ટ રીતે પ્રયોગ લઘુનવલમાં ઠેકઠેકાણે જોવા મળે છે. શાળાની એક શિક્ષિકા પોતાના પુત્રને ઉપયોગી થાય તે માટે ડાહ્યાલાલ પ્રાર્થના કરતાં કહે છે, 'હે મા ! હે જગદંબા આ ભૈરવીમાં આવી વસજો અને છોકરાઓ ઉપર રહેમ નજર રાખે એવી ત્રણ કલાક પૂરતી પણ એની નજરને વહેમ નજર બનતી અટકાવજો.' (પૃ.૧૦)

અહીં રહેમનજર અને વહેમનજરની શબ્દરમત રમૂજ જન્માવે છે. શબ્દોમાં પ્રાસમેળ કરીને લેખક અનેક સ્થળે હાસ્ય વેરે છે. દા.ત. "છોટુભાઈ મળવાના નથી, અમે ગણવાના નથી", 'મોટું પકડાવવાના નથી ને ઉલાળ ઢાળ ચઢવાના નથી.' (પૃ.૫૩) એવી જ રીતે ડાહ્યાલાલ ઉલાળને કાપલી વિશે આ રીતે શિખામણ આપે છે, "આપણી કાપલી લખ્યા વિના બીજાને આપવાની ઉદારતા બતાવવી એ મૂર્ખતા છે. તું એવી ભૂલ ન કરતો, સાહેબ ઉંધરાવી લે તો પણ થોડી આપવી, થોડી રાખવી. થોડી ધમકાવે તો આપવી, થોડીક ખીસાં ફૂંકેસે તો આપવી, થોડીક આકસ્મિક સ્કર્વાડ આવી પડે તો આપવી, પણ કેટલીક તો ઈમરજન્સીમાં આપણા કામ માટે રાખવી, રાખવી અને રાખવી.' (પૃ.૬) અહીં આ ઉદગારમાં 'નથી', 'આપવી' જેવા શબ્દોનું પુનરાવર્તન હાસ્યનું આલંબન બને છે.

ક્યારેક વિચિત્ર રવાનુકારી શબ્દપ્રયોગો હાસ્ય નિર્માણમાં ઉપયોગી બને છે. દા.ત. ખર્ચા-પાણી, બીડી-પાણી, છાંટા-પાણી, શુભ-કશુભ, સોકેટિસ-ફોકેટીશ, ટીવી.-ફીવી, એસ.આર.પી., બી.એસ.આર.પી., કાપલી-ફાપલી જેવા શબ્દો ઉલ્લેખનીય છે. જુદા જુદા અલંકાર સરસ રીતે યોજ્યા છે. દા.ત. "સેન્ટરની એક એક બારીમાંથી, કમોસમી વરસાદના કરા પડે તેમ કાપલીઓ ટપક-ફક, ટપકફ કરતી વરસી રહી હતી. કોઈ-કોઈ મરજીવાઓ આભનાં પાણી ગાભમાં પાછાં ડેલી દેવા માંગતા હોય તેમ પી.વી.સી. પાઈપોના લાંબા-લાંબા એરિયલ બનાવી બિલ્ડીંગના છેક ત્રીજા માળ સુધીની બારીઓ લગી કાપલીઓને ધકેલી રહ્યા હતા." (પૃ.૩૮), "કહ્યાગરા કંથની જેમ ડાહ્યાલાલે સળિયાને કાન અડકાડ્યો." (પૃ.૧૬)

"માખણ ગરમીથી ઓગળી જાય એમ પ્રશ્નો જોઈને એમનો રોષ ઓગળી ગયો." (પૃ.૨૨), 'રસ્તા જેવો સંબંધ', 'નળ જેવી પોલી લોબી', 'આકાશમાં ચંદ્ર જાણે સંતાતો-લપાતો કાપલી-કાપલીની રમત રમતો હોય' વગેરે અલંકારો હાસ્યને અણિયાળું બનાવવામાં ઉપયોગી બન્યા છે.

ડાહ્યાલાલનો ઉપહાસ કરવામાં લેખકે હળવી શૈલીનો વિનિયોગ કર્યો છે. દા.ત. "અશુદ્ધિ હજુ ગળા સુધી આવી નહોતી એમ પરખી જવા એમણે ગળે હાથ ફેરવ્યો, ખોખારો ખાધો અને લસરક દેતો ગળકો બોગનવેલના ફૂલ ઉપર ગોઠવી દીધો." (પૃ.૭૪) અહીં ડાહ્યાલાલની ગળકો કાઢવાની ચેષ્ટા માટે યોજવામાં આવેલી શૈલીમાં લેખકની હાસ્યવૃત્તિનાં દર્શન થાય છે. આ રીતે ભાષાવૈચિત્ર્ય દ્વારા રેલાતા હાસ્યમાં લેખકની હાસ્યવૃત્તિનો ઠીક ઠીક પરચો મળે છે.

વર્તમાન શિક્ષણમાં ચોરીના દૂષણને નિશાન બનાવતી કથામાં ખોડભાઈની હાસ્ય ઉપર હથોટી સારી હોય એવું વર્તાય છે. વાર્તાકારની તરી આવતી વિશેષતા એમનાં નિરીક્ષણોમાં વ્યવહારિયા-સગવડિયા વાલીઓના પ્રતિનિધિરૂપ ડાહ્યાલાલના વિચાર પલટાઓને આલેખવામાં અને એમની પ્રત્યેક ચેષ્ટાનું તેમજ પરીક્ષાની બદીઓનું વક્તાપૂર્ણ નિરૂપણ કરવામાં રહેલી છે. વાર્તાકારની નૈસર્ગિક પરિહાસશક્તિ અહીં ઠીક ઠીક કામચાબ બની છે. એમની પાસે હળવા ચિત્રાત્મક વર્ણનો કરવાનું કૌશલ છે. શબ્દની રમતનો, પ્રાસાનુપ્રાસનો તેમનો જબરો શોખ તો નવલકથાના પાને પાને પ્રગટ થતો દેખાશે." આટલી સિદ્ધિઓ દાખવ્યા છતાં આ કથામાં હાસ્યના અસાધારણ ઉન્મેષો પ્રગટતા જોવા મળતા નથી. લેખકે ધાર્યું હોત તો કથાનાયકનાં આંતર

સંચલનોને હજુ વધારે સૂક્ષ્મ રીતે રજૂ કરી શક્યા હોત. હાસ્ય-કટાક્ષના સાધનોનો લેખકના ભાષામાં અછત હોય એવું જોવા મળે છે. વળી ઉપયોગમાં લેવાયેલાં સિમિત હથિયારોની ધાર એક સરખી પાણીદાર જણાતી નથી. એકંદરે ગુજરાતી વાચકોને ઠીક ઠીક મનોરંજન પીરસતી આ લઘુનવલકથાની નોંધ લઈને સંતોષ માનવો પડે.

સંદર્ભ :

૧ પટેલ, ખોડભાઈ : કાપલીપગો, કંકુ પ્રકાશન, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૯૬, પૃ.૯

૨ એજન, પૃ.૧૩

૩ એજન, પૃ.૨૫

૪ એજન, પૃ.૪૧

૫ એજન, પૃ.૪૩

૬ એજન, પૃ.૪૪

૭ એજન, પૃ.૪૪

૮ એજન, પૃ.૪૪

૯ એજન, પૃ.૪૫

૧૦ એજન, પૃ.૫૯

૧૧ એજન, પૃ.૬૫

૧૨ એજન, પૃ.૬૮

૧૩ એજન, પૃ.૭૨